

О.Лукашевич

**ЖИТЛО ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ КРИТЕРІЇВ ЯКОСТІ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СЕЛЯНИНА 20-х років ХХ ст.**

Характеристика повсякденного життя будь якого суспільства включає в себе багато показників. Серед них якість медичного обслуговування, освіти, культури, харчування, праці, житла, зовнішньо та внутрішньополітична ситуація, що характерна для певного періоду. У своїй статті ми звертаємо увагу на один з основних чинників, що впливали на повсякденне життя українського селянина – житло. Адже саме житло є своєрідним індикатором матеріального становища селянина, впливає на його спосіб життя, а відтак і уявлення про оточуючий світ. Воно є найбільш консервативною і найтяжче змінюваною стороною побуту, вимагає значних матеріальних витрат для свого поліпшення та є показником, що характеризує економічну спроможність та соціальну приналежність його мешканців.

Якість житла і його облаштування тісно взаємозв'язані з національним характером. Індивідуалізм українців своїми глибокими коренями йде в далеке минуле і ґрунтувався, безумовно, серед інших факторів, на шанобливому, можна сказати, священному ставленні наших пращурів до своєї домівки, прагненні бути самостійним господарем. "В своїй хаті своя і правда, і сила, і воля", – говорили українські селяни. "Зроби хату з лободи, а в чужую не веди", – вимагала молода дружина від чоловіка. І сумно додавала: "Чужа хата гірше ката". "Своя мазанка ліпша від чужої світлиці, наставляв дід онуків. – У своїй хаті й тріска помагає".¹

Проблема якості житла українського селянства доколгоспного періоду недостатньо висвітлена у працях вітчизняних істориків радянського періоду, які більшу увагу при розгляді формування побуту приділяли політичним та культурним процесам які формують психологію та свідомість.²

Після здобуття незалежності, не написано достатньої кількості праць, що б висвітлювали побут сільського населення доколгоспного періоду. Проте, є дослідження, які прокладають шлях в даному напрямку. Зокрема, в 1997 р. вийшла праця П.М. Кравченка "Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.)", що характеризує умови праці будівельників на основних індустріальних новобудовах часів індустріалізації. Автор зосереджує увагу на харчуванні робітників, їх медичному обслуговуванні, висвітлює жахливі антисанітарні

умови, в яких доводилося жити будівельникам³. У праці І.В. Рибачка розкриваються деякі аспекти матеріального становища селян 20-30-х рр. ХХ ст., в тому числі аналізується стан сільського житла.⁴ У статті О.А. Удода висвітлюється становище, що склалося житлом в СРСР, протягом всього його існування та виділяє основні етапи масового державного житлобудівництва в країні.⁵

Практичні дослідження з цієї проблематики, що є важливим інформаційним джерелом для сучасних дослідників, вперше проводилися в середині 20-х років ХХ ст. Ставши перед цілковитим браком матеріалу про стан сільського житла, Народний Комісаріат Охорони Здоров'я УСРР організував у 1924 році вибіркове дослідження селянських будинків. В 49 округах України було обстежено 8 177 сільських хат. Всього обстежено 214 сіл, при чому досліджувалася кожна десята хата. Весь накопичений в ході дослідження матеріал був опрацьований статистичним відділом НКОЗ УСРР, в результаті чого надрукована праця завідувача санітарно-епідеміологічним відділом НКОЗ УСРР доктора А.Н. Марзєєва⁶. Таким чином, ця праця містить один із перших в СРСР систематизований матеріал по оцінці сільського житла. В роботі А. Марзєєв намагається об'єктивно відобразити якісний стан житла в українському селі доколгоспного періоду.

Матеріали власних досліджень також містяться в працях М.А. Куліковського⁷, М.А. Хворостанського⁸, С.А. Томіліна⁹.

Окрім наведених автор у даному дослідженні використовує усні свідчення сучасників тих часів, зібрані у польових дослідженнях. Саме "усна історія" є тим джерелом, що несе у собі інформацію про якість житла українського селянства доколгоспного періоду, що не змогло знайти своє відображення у статистичних оглядах. Для порівняння використовуються дані про стан житла російського села у Воронежській губернії та єврейського містечка на Поділлі.

Згідно з переписом 17 грудня 1926 р. територія України становила 451,584 тис. кв.км., на якій проживало 29 млн. 19 тис. 747 чоловік, з них міське населення становило 18,2 % (5 млн. 373

* Про сільське життя доктор Марзєєв виразно зауважив: "Коли б селянство в умовах своєї праці й побуту не перебувало протягом значної частини часу, на свіжому повітрі та сонці, то житло при його недостатці світла й повітря неминуче призвело б населення до вимирання" (Див: Мерков А. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. – Вінниця, 1929. – с. 18.)

тис. 553 осіб) і левову частину суспільства 81,8 (23 млн. 646 тис. 194 осіб) становили селяни.¹⁰ Тому питання про умови життя переважної більшості населення України викликає особливу зацікавленість.

Ось як описується українське село сучасники: “В безладі збилися до купи або збилися у два довгі ряди присадкуваті, вшиті соломою хати-мазанки. Узимку, коли село заносить снігом, тільки димок з коминів нагадує про те, що тут живуть люди. Вулиці не бруковані, і восени невилазне болото, що його не пройти, не проїхати.”¹¹ З першим морозом всі й малі й дорослі – ховаються в хату. А в хаті тісно: коли полягають спати та немає де й ступити. Заможним селянам все ж таки дещо простіше, тому, що деякі з них мають, так звану “чисту” кімнату. Але буває й так, що в тій кімнаті ніхто не живе і вся родина міститься в одній кімнаті.¹² І який вплив житло має на життєдіяльність сільського населення.

У своїй статті ми намагаємося відобразити якість житла українського селянина, та його основні характеристики: давність будівель, площа, кубатура, матеріали для стін, покрівлі, підлоги. Вважаємо за доцільне порівняти його із сучасним та дореволюційним житлом, а також проаналізувати які чинники впливали на вибір матеріалів для будівництва, та розглянути дії влади по поліпшенню житлово-побутових умов сільського населення розгляданого періоду.

Одним із перших питань, що постає перед нами це давність селянських хат. Важливість цього питання підсилюється тими подіями що сталися в першій чверті ХХ ст., це перша світова та громадянська війни, визвольні змагання, вони відчутно вплинули на економічну спроможність українського селянства, що в свою чергу відобразилося на кількості, а особливо на якості збудованих жител. Так наприклад у Харківській губернії, з огляду на результати дослідження 8050 будівель в 9 селах, можна констатувати такі хронологічно-кількісні показники будівництва в період до 1894 збудовано 8,7 % (700 хат), 1904-1913 рр. – 35 % (2841 хата), 1913-1923 – 31 % (2559 хат), 1924 р. – 0,5 % (40 хат)¹³. Схожу картину можна спостерігати по всій території України. За даними вибіркового санітарно-демографічного обстеження, проведеного у 1924 р., рівномірно по всій УСРР, було вивчено житлово-побутові умови 8177 селянських дворів в 214 селах України, виявилось, що 15,1% обстежених селянських хат були побудовані в середині минулого століття, а 75,4% – в 1891-1920 рр. і тільки 9,5% в період з 1921 по 1924 рр.¹⁴ З цього

виплаває, що більшість сільських хат у доколгоспний період в яких проживали селяни були збудовані ще до приходу радянської влади.

Притаманна особливість української сільської хати доколгоспного періоду її продовгувата форма. Звичайні розміри сільського житла – 4 - 6 метрів в ширину та 5 – 8 метрів в довжину. Периметр хати завжди має вигляд більше чи менше витягнутого прямокутника. Характерно, що незалежно від площі хати змінюється зазвичай лише її довжина, ширина залишається більш-менш сталою. Саме ця особливість мабуть і стала визначальною при формуванні кімнат та їх кількості в селянській оселі. Для порівняння хати російських селян дореволюційного періоду мали квадратну форму, що ймовірно було пов'язано із розташуванням печі у центрі хати (для більшої тепловіддачі).¹⁵

Переважна кількість селянських хат складається з однієї кімнати-кухні. Сіни є необхідним атрибутом будівлі на селі, без них не будувалася жодна хата по всій Україні, теж саме можна сказати й про комору.

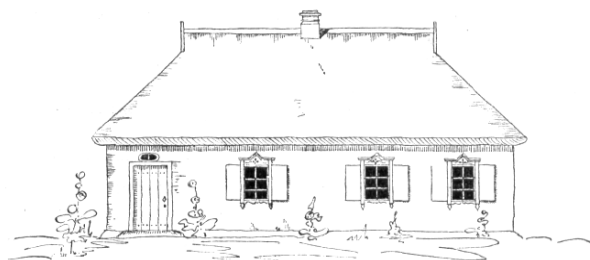

Рис. 21. Обычный вход в хату.

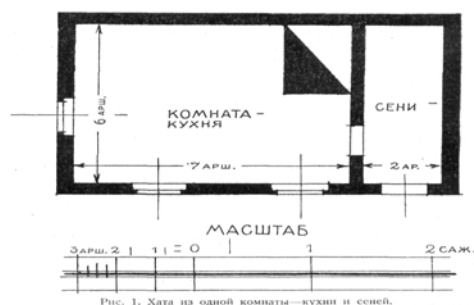

Рис. 1. Хата із однієї кімнати—кухні і сеней.

Якщо хата має дві або три кімнати, то все ж родина рідко проживає в них, бо держать їх “для гостей”.¹⁶ Статистичні дані вдалося віднайти лише за деякі регіони України, у 1924 по Україні на 1 хату припадало 1,5 кімнат (з кухнею), для порівняння: на

Волині – 1,2. Згідно з дослідженням на Шепетівщині в 1926-27 рр. видно такі результати¹⁷

Реґіон	Кількість хат з:			
	Загальною кімнатою-кухнею	1 кімнатою і кухнею	2 кімнатами і кухнею	3 кімнатами і кухнею
	У відсотках			
Шепетівщина 1926-27 р.	39,7	41,8	18,5	-
Поділля	75	22,7	2,3	-
Волинь. 1924 р.	82,6	16,3	1,1	-
Україна 1924 р.	61,7	32,1	6,2	-

Варто зауважити, що селянські житла були невеликими, особливо якщо враховувати те, що в середньому в кожному дворі проживає приблизно 5,8 осіб.¹⁸ Хат площею 16-30 кв. м. в 1924 р. нараховувалось 56,6%¹⁹, тобто на одного мешканця припадає від 2,76 до 5,2 кв. м., тоді як згідно з ухваленим законодавством мінімальна норма житлової площі мала дорівнювати 9 кв. м.²⁰. Саме така площа, на думку лікаря А. Марзєєва та за нормами комунальної гігієни потрібна для нормальної життєдіяльності.

Одним із найважливіших факторів який характеризує будь яку будівлю є її висота. Висота разом з площею визначають об'єм житла, який відіграє основну роль життєдіяльності людини у власному житті. Характерний вже сам вигляд українського села. Окрім церкви, на селі не було жодної будівлі яка була б достатньо високою. Середня висота селянської хати по Україні становила 2,25 м. від підлоги до стелі

Кубатура української сільської хати у 20-х рр. ХХ ст. в середньому дорівнювала 58,1 куб. м (для порівняння кубатура 3-кімнатної "хрущовки" приблизно 135 куб. м.). Найменший об'єм хат був у Волинській, Київській та Подільській губерніях, у південних губерніях кубатура селянських помешкань була значно більшою. В 1924 р. в різних губерніях України на одного сільського жителя приходилося в середньому 11 куб. м., тобто в два рази нижча від норми.²¹

У даній категорії характеристики селянського житла основним виступає економічно-географічний фактор. Південь України був менш заселений, ніж центральний регіон, тому селяни півдня мали значно більше землі для обробітку, що відповідно

приводило до більшого збагачення. Цьому сприяла і близькість до великих промислових та торгових (морські порти) центрів. Велике значення мало запозичення українськими селянами досвіду будівництва жител у німецьких та грецьких переселенців. Українські селяни не лише спостерігали як німці та греки будують свої будинки, а й переймали їх досвід. Використовуючи його при будівництві власних будівель.

Іншою важливою рисою, що характеризує житло українського селянина доколгоспного періоду є матеріал для будівництва стін. Хати будуються завжди з того матеріалу, який був під рукою та в залежності від клімату. Кожен матеріал має властиві йому позитивні якості, але кожен з них має й свої власні хиби.

Основними будівельними матеріалами для стін в українському селі були: глина, дерево, саман (тобто необпалена цегла, зроблена з глини та соломи). Звичайно, найкращим матеріалом були камінь та цегла.

На той час стіни будинків на Україні будувалися з: дерева – 49,7%; глини – 24,9%; каміння – 6,3%; цегли – 0,4%.²²

Найбільш якісним було житло з цегли. Але вона вироблялась промисловим способом і не кожен селянин міг її купити, через високу ціну. Таке житло зустрічається дуже рідко. На момент проведення обстеження 1924 р. Україна поділялась на дев'ять губерній. Відсоток цегляних будинків відчутно підвищується в південних губерніях Одеській, Донецькій та Катеринославській. Це явище можна пояснити тим, що селяни південних губерній були багатші в економічному плані.

Камінь, як будівельний матеріал для будівництва хат, широко використовувався в двох губерніях – Одеській (23,0%) та Донецькій (31,8%).²³ Доволі часто камінні будинки зустрічаються в Катеринославській та Подільській губерніях (5,85%)²⁴. А в окремих округах, зокрема в Луганській та Миколаївській кам'яні будинки складають більше половини від загальної кількості жител. Це можна пояснити наявністю даного будівельного матеріалу, а також заможністю місцевих селян (стосовно південного регіону).

Наступний будівельний матеріал який часто використовувався сільським населенням України був – саман. Найбільш розповсюдженим саман був в Донецькій (45,2%) та Катеринославській (27,4%) губерніях, порівняно часто зустрічається в Одеській (3,8%) та Полтавській (4,3%) губерніях. В інших регіонах саман, застосовується доволі рідко.²⁵

Одним з найрозповсюдженіших матеріалів на той період була глина, яка використовувалася сільським населенням в декількох комбінаціях із соломою, лісою, виливання хати з глини. Глина була характерним будівельним матеріалом для таких територій: Одеська (56,0%), Катеринославська (33,8%), Подільська (44,5%), Полтавська (26%), Київська (21%), тобто лісостеп та частина степової зони України.²⁶

Особливо різноманітні методи будівництва жител із глини. У залежності від методу застосування глини та різних наповнювачів хати називалися солом'яно-глинолитні, глинобитні, мазанки та ін.. Вважаємо за доречне проілюструвати один з характерних методів, що був, зокрема, широко розповсюджений на Золотоніщині.

Для будівництва хати використовувалась глина та солома. Глина перемішувалась у замісі з водою та соломою. На вибраному для хати місці без фундаменту на землю виставлявся палуб (щити по внутрішньому та зовнішньому периметру, відстань між ними дорівнювала товщині стін. Потім сумішшю із глини та соломи заповнюється палуб, яка ретельно ущільнювалася людьми, що постійно ходили в середині палуба трамбуючи наповнювач. Додаючи дошки палуб постійно підіймався вгору аж до потрібної висоти. Після завершення цього процесу конструкція певний час висихала. А вже потім у сухому глиняному моноліті за допомогою пилки робилися отвори для дверей та вікон*.

Хати з ліси, обмазані глиною – мазанки, найбільш часто зустрічаються в Полтавській (22,4%) та Катеринославській (33,5%) губерніях, та подекуди в Одеській губернії (9,4%) (зокрема в Єлизаветградській окрузі).²⁷ Батьківщиною мазанки є Полтавщина, район масового розповсюдження цього типу селянських хат лежав у центрі України і охоплював такі округи: Золотоніська, Полтавська, Красноградська, Кременчуцька, Олександрійська, Катеринославська та Павлоградська.

Досить розповсюдженими на той час були дерев'яні хати. Про селянські хати в губерніях, що розташовані в лісовій зоні – Волинська (93,6%)²⁸ та Чернігівська (98,2%)²⁹, можна сказати, що вони були збудовані з дерева. Також великий відсоток дерев'яних будинків в двох лісостепових губерніях достатньо вкритих лісом – Київській (76,0%)³⁰ та Харківській (86,3%)³¹. Сучасники того часу

* Такий метод можна спостерігати і сьогодні при будівництві багатоповерхівок у великих містах, зокрема у Києві. Це свідчить про традиції житлового будівництва українського народу, на які довгий час не звертались довгий час.

розповідають: “Дерев’яні хати були. Вільха, осика, соснових мабуть ніде не було. Тому що ліс сосновий казньонний (під охороною держави), а приватного дубового чи соснового гайка не було у людей. Вільха у болоті росла, осика росла, із того й будували люди.”³² “Тоді будинки будувалися з дерева, пошеритують, а тоді глиною обмажуть”³³

Із вищенаведених даних витікає висновок, що характер сільських будівель, визначається наявністю тих чи інших будівельних матеріалів. Нестача, або навіть відсутність в губерніях, особливо південних, лісів привело до використання в якості будівельного матеріалу глини. Звичайно, за гроші і в той час можна було дістати і ліс і цеглу. Але в масі своїй малозабезпечене селянство не мало ні змоги, ні засобів на дороге житло, прагнуло до максимального здешевлення, та користувалося місцевими, завжди доступними йому будівельними матеріалами.

Таким чином переважна більшість українських селян використовувала для будівництва стін ті матеріали, які були у достатній кількості у певній місцевості. Лише по кількості цегляних хат можна спостерігати економічне розшарування українського селянства розгляданого періоду, що є наслідком промислового виробництва цегли яку українські селяни через свою бідність не могли придбати у достатній кількості, це підтверджується у таблиці.³⁴

Економічне становище власників хат	ХАТ Число обстежених	З них у відсотках						
		Дерев’яні	Кам’яні	Цегляні	Глинобитні	Із ліси	Із саману	Інші
Заможні	467	46,0	9,4	1,5	19,5	7,3	10,9	5,4
Середняки	3 578	50,2	5,0	0,5	23,2	8,2	7,6	5,2
Бідні	4 065	46,0	6,3	0,2	21,3	9,8	6,9	3,6

Слід відмітити, що більшість селянських хат на той час в Україні за характером своїх стін були вогнестійкими. До таких належать будівлі зроблені з глини, саману каміння, а також дерев’яні, стіни яких обмазані глиною.

З гігієнічної точки зору згідно санітарного обстеження 1924 р. матеріали, з яких будували свої житла селяни в доколгоспний період, глина, камінь, не кажучи вже про дерево та цеглу, визнаються добрими будівельними матеріалами.

Найгіршими, із санітарної точки зору, визнавалися хати “мазанки”, основою яких була ліса обмазана глиною. Будинки даної конструкції були не досить міцні, стіни їх зазвичай тонкі, легко промерзають взимку та роблять хату холодною та сирою.

Для порівняння: у дореволюційному російському селі на Воронежчині найчастіше зустрічалися цегляні будинки 60%, дерев'яних 37,7%, кам'яних 1,9%. Але велика кількість цегляних будинків пояснюється, головним чином, тим, що ще під час кріпосної залежності колишніми власниками були збудовані для селянства великі, на декілька сімей, цегляні хати. Вже після падіння кріпосного права селяни самі розбирали гуртожитки та будували власні житла.³⁵ Водночас у єврейському містечку, у 1924 р. на Поділлі 96% хат із глиняними стінами.³⁶ З огляду на те, що жителі міст були заможнішими і могли дозволити купувати цеглу, можна стверджувати, що матеріалом для зведення стін використовувалися матеріали які були у наявності, в достатній кількості.

Стосовно внутрішнього оздоблення стін в українських хатах, можна сказати, що майже у всіх житлах стіни із середини були обштукатурені, або обмазані. Це перешкоджало накопиченню пилуки, та розмноженню комах.³⁷

Після дослідження стін та матеріалів для їх зведення постає питання, які ж матеріали селяни використовували для покрівлі своїх осель. Адже саме вибір покрівельного матеріалу, визначався економічною заможністю селян. Царську Росію називали солом'яною. Солом'яною залишалася Україна і в доколгоспний період. Така назва пов'язана з тим, що 81,4 % всіх селянських дахів в Україні були вкриті солом'яною.

Особливо розповсюджена солома в Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях. Тут частка цього матеріалу у покрівлі будинків досягає 91 – 95 %. Водночас дві промислові та найбагатші Донецька та Катеринославська мають 50 – 60 % солом'яних покрівель.

Якщо звернутися до того, як використовують солому представники різних економічних груп для покрівлі власних будинків то отримаємо наступну картину: у заможних 53,6 %; середняки 77,9 %; бідні 87,9 %.³⁸ Тобто, на відміну від матеріалів

для будівництва стін, якість покрівлі яскраво свідчить про залежність матеріалу покрівлі від економічної спроможності власника житла. Саме через у південних губерніях, де сільське населення було багатшим відсоток солом'яних дахів значно менший.

На другому місці, по частоті використання як покрівельного матеріалу, стоїть черепиця. У 1924 р. в середньому по Україні було 10 % черепичних покрівель. Цей відсоток значно вище у губерніях з меншою кількістю солом'яних дахів, це Донецька та Катеринославська губернії тут черепичні дахи становили майже 40 %.³⁹ Не таке велике, але все ж таки відчутне розповсюдження черепична покрівля знайшла на Харківщині 3,3 %⁴⁰, Волині 7,4 %⁴¹, Одещині 10 %⁴². В інших регіонах України черепиця зустрічається ще рідше.

Ще рідше зустрічалися залізні дахи їх по Україні нараховувалося 6,8 % від загальної кількості і розподілялися по губерніях приблизно однаково. Саме їх наявність свідчила про колишню або теперішню господаря заможність господаря

Зустрічалися також і дерев'яні дахи, переважна більшість їх була у лісистій Волинській губернії де в 1924 р. вони становили 5,5 % від загальної кількості покрівель.⁴³

Згідно дослідження проведеного в 1927 р. на Волині кількість солом'яних дахів зменшилась з 85,5 % до 76,9 %, дерев'яних від 5,5 % до 1,9 %, залізних з 1,6 % до 0,6 %. При цьому кількість черепичних зросла до з 7,4 % до 17,5 %⁴⁴. Це свідчить про певний характер економічного розвитку у цей період. Це явище, по-перше, пояснюється сприятливими умовами для розвитку силікатної промисловості на багатій глинами Волині.⁴⁵ А оскільки виробництво черепиці не потребує великих капіталовкладень, то це призвело до її здешевлення та поширення у сільському будівництві. Тобто завдяки деякому економічному піднесенню на селі у період непу кількість черепичних покрівель збільшується, що свідчить про підвищення економічної заможності селян. Водночас зменшення кількості залізних дахів говорить нам про те, що кількість селян, яких можна назвати справді заможними, відчутно зменшилася.

Дефіцит та дорожнеча покрівельних матеріалів (в 1926 р. 100 кг. дахового заліза коштували 39 крб. 70 коп., а середня заробітна платня наймита без відрахувань на харчування та одяг складала від 10 до 14 крб.)⁴⁶ мали свої негативні наслідки. Дахи, більшість яких була солом'яними, потребували періодичного

ремонту, але перші роки радянської влади селяни рідко робили це. Причинами цьому виступали спочатку воєнні часи, коли різко скоротилося вирощування злакових (що є джерелом соломи), потім голодні 1922-1923 роки, коли соломи не було через посушливе літо. Тому можна припустити, що більшість дахів знаходилися в незадовільному стані, це підтверджують дані, що були отримані в ході обстеження 1924 р. В середньому по Україні в 49,6 % селянських жител покрівля протікала. По окремих губерніях маємо такі показники: найнижчий рівень протікання в Одеській губернії (37,5 %) і найвищий у Волинській губернії (57,7 %).⁴⁷

Для порівняння наголосимо, що у селах Воронежської губернії станом на 1907 р. всі дахи були солом'яними.⁴⁸ А от подільське єврейське містечко у 20-х рр. ХХ ст. мало під соломою 6,3 %, під залізом 26,7 %, черепицею було вкрито 67%. Таким чином ми бачимо, що у значно кращому матеріальному становищі знаходилися жителі містечок переважна частина яких займалась кустарством (48,9 %) та торгівлею (14,8 %).⁴⁹

Не зважаючи на зріст матеріального стану селян у період непу, це майже не відбилось на якості житла. Селянин, що був виробником, не мав тих прибутків, що мали торговці (непмани) і до того ж обкладався різноманітними як державними так і місцевими податками. Зубожінню селянства "сприяли" і "ножиці цін". За відсутності паритету цін промислових та сільськогосподарських продуктів селянин не міг зібрати такої кількості товару щоб одночасно викинути його на ринок і отримати більший прибуток. В додаток можна сказати, що на дно селянина тягла і його низька агрономічна культура.

Вищенаведені дані ще раз свідчать, що українське селянство доколгоспного періоду було дуже бідне і не могло собі дозволити купляти будівельні матеріали промислового виробництва.

Не набагато втішніша ситуація в селянській хаті складалася з підлогами. Так само як на покрівлі сільської хати панує солома, на долівці по Україні у 94,8 % лежить глина, або земля. Зокрема на Харківщині земляна долівка зустрічалася у 98 % хат (у бідняків 99,3 %, у середняків 98 %, у заможних 88,5 %).⁵⁰ На Волині в 1924 р. земляні підлоги складали 90,4 %, а у 1926 р. на Шепетівщині (яка до цього входила до Волинської губернії) мазані (глиняні) підлоги складали 88,7 %, ⁵¹ на Поділлі 97,4 % ⁵²

Дерев'яна підлога була розповсюджена по Україні нерівномірно. В губерніях степової смуги та лісостепу, дерев'яна підлога зустрічається доволі рідко. Найвищий показник у Донецькій

губернії 14,8 %⁵³, на Харківщині ситуація з дерев'яними підлогами склалася наступним чином: у бідняків – 0,6 %, у середняків – 2,3 %, у заможних – 11,3 %, ⁵⁴ найнижчий показник у Полтавській губернії – 0,8 %.

Деяко інша ситуація у губерніях лісової смуги. Так, у Чернігівській губернії, в якій вдосталь лісів, дерев'яні підлоги склали 17,4%,⁵⁵. На відміну від Чернігівщини, на Волині, де також вдосталь лісу, дерев'яних підлог у 1924 р. було лише 9,5%, а у 1927 р. 10,7% від загальної кількості. Незначний зріст відсотка хат з дерев'яною підлогою, в порівнянні з даними 1924 р. по Волинській губернії, яскраво свідчить про те, що інтенсивного процесу зміни земляних підлог на дерев'яні, навіть у лісистій Волині, не було.

Мали місце також і цегляні підлоги, проте такий вид підлоги був присутній лише в деяких губерніях, та у мізерних відсотках.

Таким чином, можна констатувати, що здорова дерев'яна підлога в селянських житлах доколгоспного періоду, була рідким виключенням, а лівовій частині сільських хат панує глиняна або земляна підлога. Стан справ з підлогами, ще раз доводить, що українське селянство розгляданого періоду було не лише дуже бідним, але і з низьким рівнем культури. Про це, зокрема, свідчить низький відсоток дерев'яних підлог у лісистих – Чернігівській та Волинській губерніях.

При порівнянні з подільським єврейським містечком де у 71,5 % будинків була дерев'яна підлога і у 28,5 % земляна, знову виходить назовні бідність сільського населення. Про це, свідчить високий рівень дерев'яних підлог у безлісому Поділлі.⁵⁶ У дореволюційному російському селі якість підлоги була також низькою як і в українського селянина доколгоспного періоду. Не зважаючи на те, що у їх розпорядженні було чимало дерева, дошки клалися прямо на землю і за відсутністю підпілля (пустоти між землею та підлогою, що сприяє у першу чергу збереженню тепла) не набагато відрізнялися від глиняної підлоги.

Одним з найбільших технічних недоліків селянського житла є відсутність у неї фундаменту. В середньому по Україні було лише 13,6 % хат з фундаментом. Хати які зроблені з глини, дерева зазвичай стояли без фундаменту. Найчастіше всього фундамент зустрічався у південних губерніях: Одеській (27,8 %), та особливо в Донецькій, де більшість (81,7 %) хат виявилися з фундаментом.⁵⁷ Порівняльно широке розповсюдження фундаментів на півдні знаходить собі пояснення в тому, що там була більша кількість

кам'яних та саманних будинків, що вимагають міцного фундаменту. В цих губерніях знайшли широке застосування важкі черепичні покрівлі. В лісостеповій та лісовій зоні фундамент зустрічається значно рідше. Для порівняння на Харківщині, що знаходиться в лісостеповій зоні, фундамент зустрічається у 4,9 % (бідняків – 0,9 %, у середняків – 6,2 %, у заможних – 20,7 %) ⁵⁸, а на Волині у 1927 р. де переважна більшість дерев'яних будинків, фундамент відзначено у (43,4%). ⁵⁹ Можна стверджувати, що наявність фундаменту, так як і присутність черепичного чи металевого даху, свідчили про ступінь економічної заможності селянина який будував цю хату.

Але серед усіх недоліків селянської хати одне з перших місць займала будова вікон та вкрай незадовільне освітлення житла. Саме на вікно покладаються завдання освітлення, вентиляції, а взимку зберігання тепла в оселі. Основними вадами вікон в сільській хаті були їх невеликі розміри, рама була одинарна, при цьому не мала кватирки і вбудовувалася наглухо в стіну.

Перше питання, що ми розглянемо у зв'язку з цим, – скільки ж було вікон в селянській хаті? Звичайно на це питання не можна дати однозначної відповіді, тому, що поруч з хатами які склалися з однієї кімнати-кухні, були житла з двох, трьох і навіть більше кімнат. В ході проведення обстеження у 1924 р. були отримані такі дані: ⁶⁰

Кількість з числом кімнат	Число хат з показниками	Кількість хат (у відсотках) з числом вікон															
		1	2	3	4	5	Більше 5 вікон	6	7	8	Більше 8 вікон	9	10	Більше 10 вікон	11	12	Більше 12 вікон
Хати з однієї кімнати	5042	2,2	10,5	36,7	43,5	6,5	0,6										
З двох кімнат	2620	-	5,1	17,1	17	19,1	-	23,3	11,5	5,4	1,5						
З трьох кімнат	153	-	-	1,5	2,9	12	-	26,7	26,0	15,9	-	7,1	5,1	2,2			
Більше трьох кімнат	51	-	-	-	2	3,9	-	9,8	11,8	15,7	-	25,5	17,5	-	3,9	2,0	5,9

Маючи на увазі те, що на селі хат з однією кімнатою переважна більшість, вирішальне значення має саме кількість вікон у цьому типі селянського житла. На Шепетівщині хати, що були збудовані в 1926-27 рр. Характеризуються даними про кількість вікон. Хати з 1 загальної кімнати-кухні мали в середньому – 3,8 вікон, з двох кімнат – 5,4, з трьох кімнат – 5,7. В середньому на хату припадало - 4,9 вікна, а на кожну окреме ділянку хати – 3 вікна.⁶¹

Переходячи від кількості до якості вікон у селянських житлах доколгоспного періоду, можна констатувати, що найчастіше виготовляли вікна таких розмірів: ширина 52 – 70 см, висота 70 – 90 см. Типовою для українського селянства була рама, яка поділялася на декілька рівномірних частин і складалася із шибок.

Ще одним важливим фактором якості вікон є подвійні рами, що покращують теплоізоляцію, зменшують проникнення до хати шуму, пилу та комах. Наприклад на Волині станом на 1927 р. віконні рами у 85,1 % хат одинарні. Відповідно одинарних які відчиняються 42,4 %, але при цьому лише 0,9 % з них відкривається господарями. Однією з найважливіших причин малої кількості подвійних рам була нестача таких товарів як гачки, завіси та ін.⁶² Звичайно свої корективи у використання подвійних вносило економічне розшарування населення, на Харківщині подвійні рами зустрічаються у бідняків 5,5 %, у середняків 18,6 %, у заможних 43,4 %.⁶³

Велика кількість вікон та їх малі розміри пов'язані з відсутністю у селянській хаті меблів, розміри ж вікон диктувалися дефіцитом та дорожнечою скла. Цьому “сприяла” і “битва” за тепло якого катастрофічно не вистачало взимку. Про це можна судити із слів сучасників: “Як зима прийде то вікна позамерзають, у хаті й вода замерзне. А ми на печі сидимо, чобіт немає, раніше валянків не було, чоботи то стелили тройну устілку. Не було чим добре топити, було мати коли соломи з поля принесе ноччю, а до поля кілометрів три. Піде в'язку принесе, горня, то хіба ж то топіння.”⁶⁴

Дуже цікаве питання про вартість селянської хати. Ціна будівництва 1 куб. м. житла приблизно дорівнювало вартості 1 куб. м. деревини, що складала 13-15 крб. Звичайно вартість будинку залежить від економічної спроможності власника⁶⁵.

Економічний стан	Вартість хат				
	Вартість матеріалу	Вартість роботи	Загальна вартість	Середній об'єм	Вартість будів. Куб. м.
Бідні	615	169	784	55,5	14,1
Середняки	1114	249	1363	98,7	13,8
Заможні	1425	425	1850	100	18,5

Яку ж позицію у цій ситуації займала молода та амбітна радянська влада? Постійна боротьба за владу з білогвардійцями, та бандами фінансово виснажила радянську владу. У цій складній ситуації у 1923 р. проводиться обстеження 10% сільських жител під керівництвом лікаря А. Марзєєва. Такі обстеження проводилися і у дореволюційний період, але у значно менших масштабах, обмежуючись одним селом або повітом.

Радянська влада намагалась позитивно вплинути на тяжкий стан, що склався з житлово-побутовими умовами життя селянства переважно пропагандистськими методами. У мережі культурно-просвітних закладів, які стрімко проникали у кожне село, читалися лекції про те як потрібно правильно будувати житло та доглядати за ним. Випускалися цілі серії брошур які пропагували здоровий спосіб життя та давали вказівки по будівництву здорового житла.

Водночас низові партійні осередки, сільські ради, не виконували поставлених перед ними задач по втіленню в життя корисних порад по облаштуванню житла. Однією з причин цього була низька освіченість сільської "адміністрації". "Ідейно підкованій" бідняцькій масі, що допалася до влади за підтримки партії, і на думку не спадало покращити матеріальне становище селян (окрім свого). Адже у повітрі витала ідея комуни, навіщо будувати зараз добре кожному, якщо незабаром побудуємо одне добре для всіх. Та й читати "активісти" не добре вміли, тому ті брошури, що присилали у хату читальню не часто перечитувалися. Житлове будівництво на селі явно не було тим благодатним ґрунтом, на фоні якого підвищувалось позитивне сприйняття радянської влади.

Разом з цим селянство потерпало від непомірних податків, "ножиць цін", класових утисків. Селянам заборонялося користуватися природними ресурсами, зокрема деревом, що знаходилося у лісах. Однак все-таки дещо покращилася якість житла у період

непу, що пов'язано із збільшенням доходів селян. Однак це було не скільки завдяки, скільки "навпаки" зусиллям влади.

Економічна та соціальна політика радянської влади, що проводилась в Україні 20-х рр. ХХ ст. фактично не сприяла підвищенню якості житла українського селянства. Кошти в основному спрямовувалися на культурно-масову та пропагандистську роботу. Лише у післявоєнний період покращуються якість житла, методи його будівництва, та будматеріалів.

Підведемо підсумки. Проаналізувавши вищенаведені дані можна констатувати, що матеріалом будівлі слугувало все те, що траплялося під рукою та коштувало найдешевше. Лише невеликий прошарок українського селянства міг собі дозволити купувати будівельні матеріали промислового походження, зокрема: цеглу, черепицю, залізо. Тому за матеріалами з яких було зроблено будинок, а особливо за покрівлею будинку, можна було визначити, до якого економічного прошарку належить його господар. Цим і пояснюється різноманітність селянського будівельного матеріалу. В лісовій, а також лісостеповій зоні цим матеріалом зазвичай було дерево в сукупності з глиною та солом'яною. В степовій, а також в лісостеповій, де мало трапляються ліси, переважно використовується глина та саман. А у більш багатших Донецькій та Катеринославській губерніях присутні житла із цегли.

Але на відміну від цегляних та дерев'яних будинків, оселі з глини більше зберігають вологу та промерзають взимку, особливо це стосується хат основою яких є ліса обмазана глиною які майже мало придатні для проживання людей, особливо в зимовий період.

Вологості в хаті додавали також солом'яна покрівля, що хоч і добре зберігала тепло, але протікала у половині селянських жител. Використання соломи було пов'язане із надзвичайною бідністю українського селянства.

З цією ж проблемою пов'язано і використання земляної долівки та невикористання фундаменту який ізолював би житло від ґрунтової вуглекислоти. Даючи гігієнічну оцінку земляної долівки української хати, професор Арнольдів сказав, що її треба розглядати як дуже забруднений ґрунт, в якому влітку розводиться дуже багато бліх, через що селяни в цю пору року були вимушені спати на подвір'ї.⁶⁶ Дерев'яні підлоги через брак коштів та іноді, через низьку культуру були мало розповсюджені.

У значній більшості (2/3) українська хата складалася з однієї кімнати-кухні. Коли взяти до уваги, що в середньому на хату припадало 5,8 жителів, в одній і тій самій кімнаті готували їжу, купали дітей, прали, все це приводило до підвищення вологості у селянській хаті, незалежно від якості будівельного матеріалу з якого вона була збудована.

Бідність українського селянства доколгоспного періоду можна чітко простежити, порівнюючи якість його житла з житлом жителів єврейських містечок. Це проявлялось у великій різниці застосування будівельних матеріалів промислового походження (покрівельні матеріали, вікна).

Всі ці недоліки справляли негативний вплив також і на здоров'я селян, що призводило до зниження працездатності, скорочення середнього терміну життя, дитячої смертності (в СРСР вона була найвищою у Європі) та розповсюдження пошесних захворювань.

З огляду на якість житла, гостро постає питання про санітарно-гігієнічні умови в яких проживало сільське населення України в доколгоспний період. Адже ця тема дуже актуальна при вивченні побуту сільського населення України і потребує детального вивчення. На цю проблему ми звернемо свою увагу в іншому дослідженні.

¹ Удод О.А. Житло у повсякденному житті Українського селянина (30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. - №8. - С. 311-321.

² Ермак А.П. Преобразование культурно-бытового уклада жизни украинского села(1926-1937 гг.) // Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревни. Воронеж, 1982. С. 99-104; Рибак І.В. Соціально побутовий розвиток українського села в роки передвоєнних п'ятирічок // Питання історії СРСР. -1991. - №36. - С. 68-76

³ Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних новобудовах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: Вінницький державний педагогічний інститут. Кафедра всесвітньої історії, 1997. - 36 с.

⁴ Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1992 рр. (П.П. Панченко відп. редактор). – Кам'янець-Подільський, Абетка, 2002. 303 с.

⁵ Удод О.А. Житло у повсякденному житті Українського селянина (30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – 2003. - №8. - С. 317

⁶ Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Х. 1927. – 195 с.

-
- ⁷ Куліковський М.А. Характеристика Селянського житлового будівництва на Шепетівщині. – Шепетівка, 1929. – 12 с.
 - ⁸ Хворостанский М.А. Главнейшие итоги виборочной санитарно-демографической переписи в Харьковской губернии в 1924 г. – Харьков, 1925. – 28 с.
 - ⁹ Томілін С.А. Спроба Санітарного опису України.: Х., ЦСУ, 1928. – 68 с.
 - ¹⁰ Україна: Статистичний щорічник на 1928 р.- Х., ЦСУ УСРР, 1928. С. – 20-21.
 - ¹¹ Марзєєв А. За нове Радянське село// Шлях до здоров'я.1925, №3. - С. 4.
 - ¹² А. Берзін В сільській хаті. // Шлях до здоров'я. - 1926. - №9. - С. 6.
 - ¹³ Хворостанский М.А. Вказ.праця– С. 17, 23.
 - ¹⁴ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С.20.
 - ¹⁵ Шынгарёв А.Н. Вымирающая деревня. – С.-Петербург, Общая польза, 1907. – С. 32.
 - ¹⁶ Ноневич Г.М. Як треба утримувати хату щоб не хворіти: - Х., Наукова думка, 1926. – С. 4-5.
 - ¹⁷ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 5.; Мерков А. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. – Вінниця, 1929. – С. 18.
 - ¹⁸ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 17.
 - ¹⁹ Марзєєв А.Н. Вказ.праця– С. 37.
 - ²⁰ Там само С.70.
 - ²¹ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С. 74. Мерков А. Вказ.праця. – С. 18.
 - ²² Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С.23.
 - ²³ Там само.
 - ²⁴ Там само.– С. 17.
 - ²⁵ Там само.– С. 23.
 - ²⁶ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С. 23; Мерков А. Вказ.праця. – С. 17.
 - ²⁷ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С. 23.
 - ²⁸ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 3.
 - ²⁹ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С. 23.
 - ³⁰ Там само.
 - ³¹ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 21.
 - ³² За свідченнями Білька Павла Дмитровича 1920 р.н. с. Сомкова Долина, Переяслав-Хмельницький район, Київської області.
 - ³³ За свідченнями Біляя Макара Федоровича 1923 р.н. с. Гайшин, Переяслав-Хмельницький район, Київської області.
 - ³⁴ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С. 25.
 - ³⁵ Шынгарёв А.Н. Вымирающая деревня. – С.-Петербург, Общая польза, 1907. – С. 32-33.
 - ³⁶ Мерков А. Нарис санітарного стану сучасного Поділля. – Вінниця, 1929. – С. 20.
 - ³⁷ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С.26.
 - ³⁸ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 21.
 - ³⁹ Марзєєв А.Н. Вказ.праця. – С. 27.

-
- ⁴⁰ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 21.
- ⁴¹ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 4.
- ⁴² Марзеев А.Н. Вказ.праця. – С. 27.
- ⁴³ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 4.
- ⁴⁴ Там само.– С. 4.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Україна: Статистичний щорічник на 1928 р.: Х., ЦСУ УСРР, 1928. – С. 305-306.
- ⁴⁷ Марзеев А.Н. Вказ.праця. – С. 29.
- ⁴⁸ Шынгарёв А.Н. Вымирающая деревня. – С.-Петербург, Общая польза, 1907. – С. 33.
- ⁴⁹ Мерков А. Вказ.праця. – С. 20.
- ⁵⁰ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 22.
- ⁵¹ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 5.
- ⁵² Мерков А. Вказ.праця. – С. 17.
- ⁵³ Марзеев А.Н. Вказ.праця. – С. 31.
- ⁵⁴ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 22.
- ⁵⁵ Марзеев А.Н. Вказ.праця. – С. 31.
- ⁵⁶ Мерков А. Вказ.праця. – С. 20.
- ⁵⁷ Марзеев А.Н. Вказ.праця. – С. 35.
- ⁵⁸ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – с. 22.
- ⁵⁹ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 4.
- ⁶⁰ Марзеев А.Н. Вказ.праця. – С. 80.
- ⁶¹ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 8.
- ⁶² Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 10.
- ⁶³ Хворостанский М.А. Вказ.праця. – С. 22.
- ⁶⁴ За свідченнями Тунік Катерини Іванівни 1930 р.н. с. Вовчків, Переяслав-Хмельницький район, Київської області.
- ⁶⁵ Куліковський М.А. Вказ.праця. – С. 11.
- ⁶⁶ Томілін С.А. Спроба Санітарного опису України.: Х., ЦСУ, 1928. – С. 20.